

УДК 811.161.2'373.7

Т.М. Тищенко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Консервація обряду в фразеологізмі.

Тищенко Т.М. Консервація обряду в фразеологізмі.

У статті проаналізовано номінацію обрядодій передпологового, власне пологового, післяпологового та соціалізуючого етапів родильного обряду у східноподільських говірках за допомогою фразем. Виділено загальнонародні та вузьколокальні фразеологізми у оформленні родильного обряду у східноподільських говірках. Зауважено, що використання обрядових текстів дає змогу установити приховані генетичні зв'язки обрядових фразем.

Ключові слова: номінація, обрядова фразема, родильний обряд, східноподільські говірки.

Тищенко Т.Н. Консервация обряда в фразеологизме.

В статье проанализирована номинация обрядодействий предродового, собственно родового, послеродового и социализирующего этапов родильного обряда в восточноподольских говорах с помощью фразем. Выделены общенародные и узколокальные фразеологизмы в оформлении родильного обряда в восточноподольских говорах. Замечено, что использование обрядовых текстов дает возможность установить скрытые генетические связи обрядовых фразем.

Ключевые слова: номинация, обрядовая фразема, родильный обряд, восточноподольские говоры.

Tushchenko T.N. Ceremony preservation in the phraseological unit.

The article presents the nomination of ritual actions during prenatal and strictly birth stages of maternity ritual in the dialects of Eastern Podillya, the main principles and kinds of motivation the semantics of the names are describes.

Key words: nomination, ritual phraseological unit, dialects of Eastern Podillya, maternity ritual,

Сучасна лінгвістика осмислює мову як етнокультурний феномен, що неможливо без залучення її фразеологічного багатства. Але «поза лінгвокультурологічним представленням мови як духовної реальності адекватна інтерпретація смислового змісту ідіом і реконструкція їх генезису та функціонування в рамках наукової картини світу принципово недосяжні» [14: 26]. Фразеологізм закодував інформацію про своєрідну мовну картину світу, оскільки етимологічно пов'язаний із різними сферами народної духовної культури, зокрема обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами, уявленнями про певні предмети, явища та ін.

Номінації, етнолінгвістичному описові, фраземному наповненню родильного обряду різних україномовних територій присвячені праці діалектологів М.В. Бігусяка [1], В. Ю Дроботенко і З. Л. Омельченко [7], Л. М. Хомчак [16] та етнографів В. К. Борисенко [3], Н. К. Гаврилюк [5], С. Гвоздевич [11], Г.П. Любицької [11], Н.О. Петрової [13] та ін. Поділля представлено в історико-етнографічних дослідженнях Хр. Ящуржинського [17], Є. П. Казимир [9], В. К. Борисенко [3], мовознавчих – Н. Д. Коваленко [10], О. А. Жвавої [8]. Вивчення особливостей родильного обряду в східноpodільських говірках показало, що сам обряд зазнав редукції, а отже, частина вербального компоненту обряду відійшла на периферію лексико-семантичної системи говірки і поступово зникає, що зумовлено як екстралінгвальними, так і власне лінгвальними чинниками. Фразеологічні одиниці залишаються відносно стійким компонентом вербальної реалізації обряду.

Мета дослідження – проаналізувати фразеологічні одиниці та виявити мотиви їх постання у родильному обряді в східноpodільських говірках. Джерельною базою розвідки стали власні польові записи із 125 говірок західних районів Черкащини, східних – Вінниччини, північно-західних Кіровоградщини, північно-східних – Одещини.

Родильний обряд у східноpodільських говірках містить численну групу обрядових фразеологізмів. За допомогою фразеологічних одиниць

оформляються всі етапи родильного обряду, яких традиційно виділяють чотири: передпологовий, власне пологовий, післяпологовий та соціалізуючий.

Передпологовий етап обряду представлений у досліджуваних говірках ритуальними, магічними, обереговими діями та повір'ями, системою табу, які мають зберегти здоров'я жінки та майбутньої дитини, і передаються з уст в уста від матері до доньки. Передродові звичаї покликані сприяти здоровому перебігові вагітності та доброму самопочуттю жінки. У мовному оформленні цього етапу обряду, зокрема для номінації вагітної жінки, беруть фраземи, відомі загальнонародній мові та іншим ареалам : *важ^{uu}ка, ўже го^oтова, ўже не са^aма, з^zруба, ^lжінка ў т^a'ажі, ^lносити ди^tтину, но^sити ди^tтину під груд^lми, ^lносит^l'серцем, бути при на^d'ійі, с^tати у ва^z'і*. Більшість із названих фразем із таким же значенням функціонують у літературній мові та інших говірках: *ходити важкою, тяжкою* [ФСУМ : II: 930], *стати у вазі* [АУМ : I: 346; АУМ : II : 364; ФСУМ : I : 64], *при надії* [ФСУМ: I : 523], *^lжінка т^a'аж^{uu}ка* [I : 279], *^lжінка з^zруба* [АУМ : I : 346; СБГ : I: 331; I: 279], *с^tала ў т^a'ажі* [АУМ : I : 346; I: 279].

Власне пологовий етап обряду. До власне пологового етапу належать такі обрядодії: прихід баби-повитухи, роди, відтинання пупа, перша купіль, проща.

У східноподільських говірках зазнали фразеологізації вільні словосполучення *одри^lвати ^lпупа, відр^l'ізати пуп, од^r'ізати ^lпупа, од^r'ізати пупо^lвину, відр^l'ізати ^lпупец', відр^l'ізати ^lпупчик, од^r'ізати ^lпупчика, не^uре^r'ізувати пупо^lвину, од^mш^lчипувати пупо^lвину, ру^lбати пуп*, які втрачають пряме і набувають вторинного значення 'приймати дитину під час пологів'. Саме з таким значенням фразема *різати пупа* відома загальнонародній мові [ФСУМ : II : 737].

Пуповину разом із плацентою закопували у земляній підлозі під полом у хаті, у дворі під родючим деревом, у хліві під дощаним підстилом для скотини тощо. Обряд мав справити на новонародженого магічну дію: *за^lкопували пуп не^uда^lлеко від две^uреї ў хат^l'і /шоб приўйа^lзат^l' ди^tтину до ^lхати / шоб во^lно не^u блу^lкало по сві^lтах* (Бок.), *пуп за^lкопували ў ^lтому дво^r'і / де ди^tтинка*

наро^ддилас'а / де б л'у^ддина / не^н бу^ла / а йі^й ту^ди т'а^гнуло / де за^копаній пуп (Род.), за^копу^йут' пупо^вину / це шоб ди^тина ^ббула здо^рова / за^копу^йут під йа^кимос' ^деривом / шоб ди^тина рос^ла не^н хво^р'іла (Гран.). Мовці номінують цей обряд сталим словосполученнями за^копати пуп, зако^пати пупо^вину. Фразеологізм закопати пупа не кодифіковано Фразеологічним словником української мови та Словником української мови в 11-ти томах, але засвідчений етнографічними та діалектологічними джерелами з інших ареалів української мови.

В окремих говірках закопували тільки дитяче місце, а пуповину зберігали: пупо^вину хра^нили / і хра^нили / поки во^но не^н ^жениц'а / не^н в'ід:а^йец'а (Чап.), пупо^вину не^н за^копували / су^шили і по^том ди^тина но^сила / ^даже ме^ндал'йончик і ди^тина но^сила (Трос.). З пуповиною пов'язана обрядодія 'розв'язування пупа', яка відбувалася, коли дитина досягне шестилітнього віку. Дитині давали пуповину, яку вона повинна була розв'язати. Цю обрядодію номінують фразеологією розу^йязати ^пупа / ^пупчика. За тим, як швидко дитина з цим справиться, визначали розумові здібності дитини: за^сушували ^ц'ого ^пупа / а то^д'і / йак ди^тина до^росла до ^возраста чи чо^тири чи п'ят' ^рокі^й / то да^вали / шоб во^но розу^йязало ^ц'ого ^пупа / роз'йаже ^пупа / ^кажут от ^буде ро^зумна ди^тинка / шо не роз'йаже ^пупа з^начит' ^буде та^ким не^н ро^зумним / а йа^ке сп^ритне / раз і роз'йа^зало (Харк.).

Підґрунтям виникнення фразеологізмів поро^дитис'а у со^роц':і (Сем.), на^родитис'а у ша^поц':і (Сем.), наро^дитис'а у на^міц':і (Мел.), наро^дитис'а у со^роц':і (внп) є нетиповість ситуації, коли дитина народжувалась у пліві, яка частково чи повністю покривала тільце. Часто такі діти вмирали, тому вважалося великим щастям, якщо дитина, народжена в пліві, залишалася живою: наро^дитис'а у со^роц':і / це ко^ли около^плодн'і ^води в'ід'йи^ли і ди^тина ^вашко на^роджу^йец'а / час^тина ^місц'а ли^шайіц'а і ^бабка пови^туха зн'імає ^ц'у со^рочку / і це ш^час'т'а наро^дитис'а у со^роц':і / бо ^ц'і ^д'іти ^часто ^гинули / йа^кі бу^ли о^п:утан'і час^тино^ю ^місц'а / йакшо ди^тина наро^дилас'а і ^вижила / то кажут' наро^ди^ус'а у со^роц':і (Род.); у на^міц':і /

буде щасливою / закопу́ють там / де місце (Мел.). Ці спостереження лягли в основу фразеологізму *народитися (вродитися) в сорочці*, відомого загальнонародній мові зі значенням бути везучим, удачливим, щасливим [ФСУМ: II : 533].

До післяпологових обрядів відносимо такі етапи обряду: надання імені новонародженому, обряд провідування породіллі і немовляти, вибір кумів і церковне хрещення, обряд очищення матері.

Фраземи *дати на пил'ушку* (Чер.), *дати на повивач* (Чер., Мел.), *нести на пил'ушку* (Чер.) зберігають пам'ять про обрядове дійство провідування породіллі та новонародженого. Не зважаючи на те, що лексема *повивач* давно вийшла на периферію лексико-семантичної системи східноpodільських говірок, мовці чітко описують саму реалію: *повивач це смужка матер'її / приблизно шириною дес'ят' сантиметр'їу і доўжиною двац'ят' сантиметр'їу // коли у пил'ушку дитину завернули т'їсно уповивали цим повивачом дитину* (Гайв.). До складу сталого словосполучення *дати на пил'ушку* входить загальнонародна лексема *пелюшка* 'невеличке простиральце, в яке загортають немовлят' [СУМ: VI: 112]. Названі фраземи реалізують сему 'подарувати гроші новонародженому під час провідин': *несли на пил'ушку / думайте / тод'ї так роздаровувалис' / с хл'їбом ішли / дїс'аток йа'їец' чи шо / обов'язково йа'їец' / бо ни було шо / ну тамо рубл'їу два чи три в'їд сили / бувайе хто первий заїде ў хату / то т'ребу́ють / на пил'ушку даї / на повивач / то до воїни / йак хто заїде / то ховали дитину за п'їч':у / а тод'ї п'їч ў кажен'їй хат'ї була* (Чер.).

За звичай, обряд хрещення здійснювали через сорок днів після народження дитини. В окремих випадках, коли дитина дуже хворіла, його здійснювали раніше. Це відобразилося на номінації обряду фразеомою *хриєс'тини га'р'ачі* : *га'р'ачі хриєс'тини / коли дитина хвор'їе / т'реба й'її с'рочно охриєс'тити / ідут' до церкви / оце вийшли / ко'го першого ўст'р'їчного зуст'р'їли з л'удеї / того б'рали за кум'їу // пішли до церкви* (Ват.). Сема 'здійснювати церковний обряд хрещення' передана на всьому досліджуваному ареалі однотипно –

загальнонародною лексемою *хрестити* (СУМ), для якої зафіксовано синонімічне стале словосполучення *ўвести ў хрест: от йак во/но наро/дилось' і во/но та/ке сла/бен'ке і ви не /хочте / шоб анге/л'атко / /хочте ў/вести ў хрест / то то/д'і за /н'ого /мол'ац'а /Богу* (Тер.). Для лексеми *хрестити*, що у всіх досліджуваних говірках передає ще сему 'бути хрещеним батьком або матір'ю' зафіксовано фраземи-синоніми *де"р/жати до хре"с'та* (Ор.), *дир/жати до хре"с'та* (Чеч.), *тримати до хре"с'та* (Мел.), *три/мати до хрис'та* (Рах., Яг.).

Соціологізуючий етап. Коли дитина вперше самостійно пішла, умовно ножем між ступнями мати або бабуся проводить риску, що свідчить про перерізані пута. Таку обрядодію в окремих говірках номінують фраземою *не"ре"р'і/зати /пута* (Пуг., ББ, Глиб.): *йак ди/тина /перший раз п'іш/ла / не"ре"р'і/зайут' /пута і це во/но ўже п'і/де* (Пуг.). Фразеологічний словник української мови із питомою назвою [ЕСУМ: IV: 641] *пута* фіксує лише фраземи *ламати пута* [ФСУМ: I: 144] та *рвати пута* [ФСУМ: II: 732] зі значенням 'звільнитися від того, що обмежує, сковує кого-, що-небудь'. В інших говірках така обрядодія не зафіксована. Але інформатори зазначають, що це дуже радісна подія для батьків. При цьому говорять: *ду/бові /ножки / ве"д/межа /силка* (Лук.), *коли ди/тина п'іш/ла /кажут' / ду/бові /нош"ю/ки / ду/бові /нош"ю/ки* (Саль.), *ди/тина по/чала хо/дити / да/йут' ц'і/лушку х/л'іба / шо во/на ста/йе на самосто/йат'іл'ній пут'* (Ор.). Очевидно, фразама *ду/бові /ножки / ве"д/межа /силка* походить з того часу, коли полювали на ведмедя.

Отже, обрядові фразеологізми репрезентують відповідні обрядові поняття. Обрядовий фразеологізм є засобом «збереження і трансляції відповідних сакральних смислів, постійне відтворення яких здійснювалось у процесі обрядових відправ; це культурний знак, що пербує у контексті традиційної обрядовості, вірувань і фольклору; це носій слідів культури; це слід артефактів і світ смислів [4 : 41]. Вивчення семантики обрядових фразеологізмів допомагає глибше пізнати національну культуру, відкриває шляхи для розуміння втіленої в мові ментальності народу.

Список обстежених населених пунктів

ББ – Берізки Бершадські Бершадський В., Бок. – Бокове Балтський О., Ват. – Ватутіно Звенигородський Ч., Глиб. – Глибочок Котовський О., Гран. – Гранів Гайсинський В., Лук. – Луківка Катеринопільський Ч., Мел. – Мелешків Гайсинський В., Ор. – Орлове Новоархангельський К., Пуг. – Пугачівка Жашківський Ч., Рах. – Рахнівка Гайсинський В., Род. – Родниківка Уманський Ч., Саль. – Сальково Гайворонський К., Сем. – Семирічка Гайсинський В., Тер. – Тернівка Бершадський В., Трос. – Тростянець Тростянецький В., Харк. – Харківка Маньківський Ч., Чап. – Чапаївка Монастирищенський Ч., Чер. – Черповоди Уманський Ч., Чеч. – Чечелівка Гайсинський В., Яг. – Ягубець Христинівський Ч.

Скорочення назв областей: В. – Вінницька, Ч. – Черкаська, О. – Одеська, Кір. – Кіровоградська, К. – Київська, М. – Миколаївська.

Джерела

Арк. – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1–2.

АУМ – Атлас української мови: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 1988. – Т. 2.

СБГ – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т.1–4.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. I–II.

ФСУМ - Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та інші. – К., 1993.

Література

1. Бігусяк М.В. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках / М. Бігусяк // Український діалектологічний збірник. Кн. 3 / Упоряд., передм. П.Ю. Гриценка. – К.: Довіра, 1997. – С. 293–302.

2. Бриняк О. Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця XIX – початку XX ст. / О. Бриняк // Київська старовина, 2011. – № 2. – С. 55 – 80.

3. Борисенко В. К. Родильні звичаї та обряди / В. Борисенко // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Доля, 1994. – С. 211–217.

4. Васильченко В. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою / В. Васильченко // Дивослово, 2009. – № 6. – С. 37 – 44.

5. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев) / Н. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1981. – 273 с.

6. Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядовості поліщуків (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) / С. Гвоздевич // Полісся: мова, культура, Історія. – К., 1996. – С. 247 – 251.

7. Дроботенко В. Ю. Омельченко З. Л. Словник родинної обрядової лексики східностепових українських говірок / В. Дроботенко // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Вип.2. – Донецьк, 1996. – С. 264 – 269.

8. Жвава О. А. Лексика родильного обряду у говірках наддністрянсько-подільського суміжжя / О. Жвава // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Вип. 16. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 508 с.

9. Казимир Е. П. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии / Е. Каземир // Этнографическое обозрение. – 1907. – № 1–2. – С. 210.

10. Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя / Н. Коваленко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 183 – 191.

11. Любицька Г. П. Традиційні вірування українського народу про народження дитини (обрядові оберегові вирази, формули, тексти) / Г. Любицька // Вісник Харківського університету. № 491. Серія Філологія. – Харків, 2000. – С. 644–648.

12. Назаренко О.В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету / О. Назаренко : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

13. Петрова Н.О. Українська традиційна обрядовість Одещини (20 – 80 рр. ХХ ст.) / Н. Петрова : Автореф. дис. ... канд. іст. Наук. – К., 2004. – 21 с.

14. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) / В.И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 25 – 33.

15. Толстая С. Из полесской обрядовой лексики: нашлось дитя / С. Толстая // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка; Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 287–293.

16. Хомчак Л. М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках / Л. Хомчак // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 145 – 152.

17. Ящуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и крестин / Хр. Ящуржинский // Киевская старина. – 1893. – № 7 – 9. – С. 73 – 83.